

nem rabol, „helyett népének orvosa, lámpása, napja, pásztora, atyja.” Kétségtelen, a Habsburgok nélkül a feudális Magyarországot elképzelni sem tudta, s minden törekvést, ellenállást, politikai hazárdjátékot veszélyesnek tartott, amely a török porta felé tekintetett.

S végezetül még valamit. Nem valószínű, hogy Pázmány Péter előtt vagy után bárki is olyan szépen szólt volna az emberi nyelvről, mint éppen ő:

„A nyelv ha oktat, tudatlanságtul szabadít, ha énekel, gyönyörködtet, ha dorgál, jobbit; ha biztat, szüvesít, ha bátorít, vigasztal; ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönjük, hogy a vad és okatlan módon élő emberek, városok társaságában szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a böles tudományok terjedtek.” Ily szépen, ahogyan Bitskey mondja, himnikus szárnyalással, csak az tud beszélni a nyelvről, aki maga is művésze a szónak.

Bitskey Istvánnak többek között azt is köszönhetjük, hogy végre felekezeti és világnézeti elfogultság nélkül mutatta be nekünk a tudós Pázmány okosan és szépen szótt beszédeit.

KILLÁN ISTVÁN

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. Magyar Helikon 1971.

A Sárospatakon 1650-ben és 1807-ben alapított két nyomda között genetikus kapcsolat nincs, hiszen a korábbi, a „Rákóczi nyomda” teljes tipográfiai anyaga, amelyet 1671-ben Debrecenben helyezett letétbe a menekülő kollégium, még 1705-ben a civis város feldúlása idején elpusztult. Mégis összekapcsolja a két nyomdát az a tény, hogy mindkettő működését a főiskola határozta meg. Takács Béla könyvének beosztása természetesen a több mint százéves időközönbségből következik, de a második sárospataki nyomda történetének megírásában determináns elemnek tekintette a nyomda tulajdonjogi helyzetét is, így alakult ki művének három nagy fejezete: A Rákócziak nyomdája (1650–1671); A második sárospataki nyomda (Szentés József nyomdája 1807–1817); A főiskolai nyomda története (1817–1949).

A XVII. századi nyomda története már régebben is ismert volt, elsősorban a szerző saját korábbi művéből (*A sárospataki nyomda története I. 1650–1671*. Sárospatak, 1958). Takács Béla miközben összefoglalja, tömöríti saját korábbi mondanódját, néhány ponton lényeges új adatok-

kal egészíti ki az eddigi képet. Éppen ezek az új adatok teszik még izgalmasabbá a nyitva maradt kérdéseket, s ezek ösztönöznek arra, hogy a részletekre is élesebben figyeljünk.

Nem tartoznak még szorosan véve a pataki nyomda történetéhez azok az adatok, amelyek szerint az öreg Rákóczi György 1633-ban Sárospatakon keresztül szállíttatott görög és héber betűket a gyulafehérvári nyomda felújításához. A betűöntő és a fejedelem között Duchon Menyhárt, jómódú, lőcsei kereskedő közvetített. Takács ebből arra következtetett, hogy a betűöntő maga is lőcsei volt. A lőcsei nyomdában azonban ekkoriban nem voltak héber betűk, noha ezeket Breuer, a helybeli nyomdász könnyen beszerezhetette volna. Duchon közvetítő szerepe sokkal inkább arra utal, hogy a betűöntő nem volt lőcsei, hiszen akkor Rákóczi is közvetlen kapcsolatba léphetett volna vele. Talán érdemes lett volna itt megemlíteni ezenkívül, hogy ezek az új adatok nem igazolják Dán Róbert korábbi feltételezését, hogy a betűöntő Brassóban dolgozhatott. (MKsz 1966. 346. l.).

1634–1641 között Rákóczi és Tolnai Pap István folyamatosan munkálkodtak a nyomda létrehozásán. Az erre vonatkozó adatok egy része is újdonság. A műhely tevékenységét mégis, csak mindkettőjük halála után indította meg a Comeniussal Patakra érkező nyomdász Georgius Rheinius. Takács a nyomda működésén keresztül Comenius pedagógiai és művelődési törekvéseivel is megismertet bennünket, s a bemutatott kiadványok tükrében a továbbiakban is jól érzékelhetjük az officina és az iskola mind szorosabbá váló kapcsolatát, amelyet csak megerősített, hogy Lőrántffy Zsuzsanna halála után a műhely az iskola tulajdonába került.

Nemcsak az oktatás, hanem a református egyház céljait is szolgálta a kiadói politika. Érdekes részleteket olvashatunk az 1660-as években lejártszódott felsőmagyarországi hitvitáról. Bizonyára nem egy kutatónak okozott fejtörést Kézdivásárhelyi Matkó István egyik művének furcsa címe: *X, ut Tök könyvnek eltéptése, avagy Banyasz Csakany*. Takács megfejti e célzás értelmét: „Az X, ut Tök kifejezés Kézdivásárhelyi Matkó István *Fővényen épített ház romlása* című Szeben 1666-ban megjelent művében található, amelyben Matkó a bérmlást bohóckodásnak nevezi, s a régi magyar kártya tök tízesének csörgősapkás bohócára utal. Sámbar ezt a sértest A három üdvösséges kérdés... című válaszában utasítja vissza (Kassa, 1667). Matkó erre a műre adja meg viszontváltását az *X, ut Tök*-ben.” (46. l.)

A második sárospataki nyomdász, Rozsnyai János (1657-től) egyéb kiadványainak ismertetése viszont szinte csupán a megjelent művek címeinek felsorolására szorítkozik (41—44 l.). A szerző korábbi munkája ugyan bőségesen tartalmaz erre vonatkozó anyagot, mégis ezen a helyen kissé hiányos maradt így a nyomda kiadói politikájának képe, elsősorban a puritanus mozgalommal való kapcsolat sikkadt el.

Az első nyomdáról írt részhez tartozik tulajdonképpen a kötet függeléke, amely a bibliografiai szakirodalomban eddig ismert 1650—1671 közötti sárospataki nyomtatványokat sorolja fel jegyzékszerűen.

Méltatnunk kell e fejezetet az újabbban szépen gyarapodó, XVI—XVII. századi (és részben későbbi) nyomdászatunkkal foglalkozó szakirodalom szempontjából is. A debreceni, gyulafehérvári, nagyszombati nyomdáról, valamint Tótfalusi Kis Miklós működéséről megjelent művekre gondolunk, mindenekelőtt Benda Kálmán—Irinyi József, Ecsedy Judit, Käfer István, Jakó Zsigmond és Haiman György munkáira. Takács Béla most megjelent könyve újabb pontokon lendíti előre a kutatást, s teszi kerekébbé az eddigi eredményeket. Nem tarthatjuk pusztá véletlennek, hanem a több oldalról megalapozott tudományos kutatás következménye, hogy Ecsedy Juditnak a gyulafehérvári nyomda 1630-as években történt felújításával kapcsolatos eredményei (OSZK Évk. 1974/75.) és Takács Béla új adatai a sárospataki nyomda alapításának körülményeiről kölcsönösen megerősítik és kiegészítik egymást.

Az újabb sárospataki nyomda történetének megírásakor nem támaszkodhatott olyan alapos előmunkálatokra a szerző, mint az előzőekben. A nyomda történetét ezért itt a primér levéltári forrásanyag mentén kíséri végig az alapítástól, 1807-től kezdve, egészen a felszabadulást követő államostásig, 1949-ig.

E másfél évszázadnyi időszak áttekintését is az első részben jól bevált módszerrel kezdi el Takács Béla: azaz először a nyomda tulajdonképpeni történetének szentel egy fejezetet, majd a nyomdának egy adott időszakaszban való felszerelését, műszaki színvonalát írja le, végül a kiadványokról, kiadói politikáról, üzleti forgalomról számol be. Ezt a világos rendet követi a Szentes-féle nyomdáról készült fejezet. Szentes József volt huszártisztnek sikerült ugyanis megszereznie 1807-ben azt a nyomdaalapítási engedélyt, amelyet a főiskola hosszú ideje nem kaphatott meg. Ám Szentes vállalkozásában legalább mint hitelezőnek kezdettől része volt a kollégiumnak, s már kezdettől ő volt a

műhely legnagyobb megrendelője, s ezáltal tevékenységének valódi meghatározója. Egy évtized múlva pedig, szövevényes anyagi bonyodalmak után a teljes tulajdonjogot is megszerezték a főiskola professzorai.

1817-tel kezdődik a mű utolsó nagy fejezete. Ettől az évtől fogva a tanárok közül a műhely élére állított inspektor intézte az ügyeket, s időről időre a főiskola vezetősége külön is foglalkozott a nyomda helyzetével. Az 1848—49-es szabadságharc után a kollégium Gazdasági Választmánya vette kezébe a vezetést, s hamarosan a nyomda bérbeadása mellett döntöttek. Ebben az időszakban a műhely szakmai vezetését Nádaskay András faktor látta el, ő dolgozott már korábban Szentes nyomdájában is. 1852-től aztán egészen az államostásig, 1949-ig bérlők álltak az üzem élén, kivéve az 1915—31 közötti rövid időt, mikor a főiskola ismét maga kezelte az ügyeket.

A nyomda felszereltségéről, műszaki színvonaláról elsősorban az 1817-, 1820-, s 1894-ből közölt leltárak tájékoztatnak.

Az üzleti folyamat egészét a papír és festék beszerzésétől, a könyvkereskedéssel foglalkozó bizományosok tevékenységig, a forgalom alakulásától a jövedelmezőségig ugyancsak igen alaposan adja át Takács Béla műve.

A műhely szerzői gárdáját már alapítása idején is elsősorban a sárospataki tanárok alkották. Közülük többen: Vályi Nagy Ferenc, Kézy Mózes, Rozgonyi József Kazinczyval is kapcsolatban álltak, így jelentős szerep jutott a nyomdának a nyelvújítási harcokban. Itt jelent meg többek között Kazinczy híressé vált epigrammagyűjteménye, a *Tövises és virágok*. A század első felében különben a tankönyvkiadás állt a műhely termelésének középpontjában.

Az utolsó nagyobb fejezet második részében a szerző feladta azt a jól áttekinthető szerkezetet, amelyet odáig követett, s az 1852—1949 közötti időszakot nem a jól bevált hármasságban, hanem a bérlők személyének változásai szerint tagolja. Bár ez a beosztás a munka alapvető értékeit, s az előadott anyag magas színvonalát egyáltalán nem érinti, mégis meg kell említeni, hogy ennek következtében e rész mondanivalója szaggatottá vált, s nehezebben követhető.

A nyomda termelését alakító legfontosabb tényezők világosan kirajzolódnak előttünk, ezek: a Népiskolai könyvtár sorozata, Erdélyi János működése, a változatlanul kiemelkedő tankönyvkiadás, az 1873-ban alakult irodalmi kör tevékenysége, a meginduló különböző sárospataki

ujságok, periodikák. A kiadási politika egész fejlődési íve azonban nem válik elég plasztikussá. A főiskolai nyomda termeléséről nem kapunk bibliográfiai áttekintést. Megfelelő előmunkálatok híján pontos képet természetesen aligha lehetett volna elérni, de hasznosnak bizonyulna a jövőben esetleg más fórumon legalább olyan hozzátétőleges statisztikai tájékoztatást megkísérteni az üzem termelési volumenéről, kiadvány-szerkezetének összetételéről, ha rendelkezik erről áttekintéssel a szerző, amilyenell Holl Bélának a váci nyomdászatról, vagy Käfer Istvának az egyetemi nyomdáról szóló műveiben is találkozunk.

Szólnunk kell még a könyv külső kiállításáról. A Helikon munkatársi gárdája a sárospataki nyomda termékeivel és tipográfiai anyagával gazdagon illusztrált, esztétikus kivitelű könyvvel ajándékozta meg a közönséget. Csakhogy több mint 80%-kal drágább Käfer István egy évvel korábban megjelent, legalább ilyen szép kiállítású művéél. Az emelkedésnek ez az üteme még a mai viszonyok között sem követhető!

Takács Béla alkotásáról nem is lehet befejezésül nagyobb dicsőretet mondani, minthogy mégis megéri könyvét megvásárolni. Hiszen adatgazdag, precíz, kutatásai alapvetőek a sárospataki nyomda történetének megismeréséhez, gördülékeny előadásmódja, s mondanivalójának mindennel együtt világos rendje végig leköti az olvasó figyelmét.

HELTAI JÁNOS

Polányi Károly (Karl) 1886—1964. Szerk.: Bóna Márta. Bp. 1979. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 28 l. (Szociológusok. Személyi bibliográfiák I.)

A gazdaságtörténészként, filozófusként és szociológusként egyaránt jelentős életművet hátrahagyó Polányi Károly „felfedezése” nálunk — kései jóvátételként — most van folyamatban. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972-ben jelentette meg fő művét (*Dahomey és a rabszolga-kereskedelem*), a Gondolat pedig 1976-ban adta ki tanulmányainak vaskos gyűjteményét *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet* címen. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár most közzétett Polányi-bibliográfiája is e folyamat része.

Bóna Mártáé hasznos összeállítás, hisz elsőként vállalkozott Polányi Károly írásainak bibliográfiai regisztrálására, ill. az elérhető Polányi-irodalom számbavételére. Munkája 65 Polányi-írást s 42

róla szólót ír le s ez nem kevés — jöllehet, mint a bevezetőből kiderül, csak „a jelenleg elérhető címanyag teljes feltárása” volt a cél. Hiány így óhatatlanul akad; hiányzik pl. a *Szabadgondolat* 1914. évi kötetéből, a 28—29. lapon (p. k.) szignóval közölt ismertetés: *Az egyetemes világszemlélet*. Írta dr. Fényes Samu. E recenzió kétségtelenül Polányi Károly tollából való. Hiányzik az összeállításból Polányinak a Galilei-körre való emlékezése is: *A Galilei-kör mérlege*. = Korunk, 1929. 416—421. l. Hiányzik a *Forradalom és ideológia* c. terjedelmes recenziója a *Bécsi Magyar Újság* 1921. szept. 18-i számából. S Duczynska Ilonának a *Századok* 1971. 1. számában publikált közleményében egyéb Polányi-íráskra is történik néhány, többé-kevésbé pontos hivatkozás; Bóna Mártának ezeket is föl kellett volna vennie.

Bóna Márta bibliográfiája ennek ellenére jó alap a Polányival való foglalkozáshoz. Mind az életmű megismerése, mind történeti földolgozása terén ugyanis nagy restanciánk van. Mélyen jellemző pl., hogy még Polányi 1900 és 1919 közötti magyarországi tevékenységét is külföldi kutató, Lee Congden dolgozta föl. (*Karl Polanyi in Hungary, 1900—19*. = *Journal of Contemporary History*, Vol. 11. 1976. No. 1. 167—183.)

A bibliográfia címének megválasztása sajnos egyértelműen rossz; a helyes cím vagy *Polányi Károly*, vagy *Karl Polanyi* lett volna. (Attól függően, hogy magyar-nak, vagy csak magyar származásúnak tartjuk a majdnem fél évszázadig külföldön élt Polányit.)

Rossz az 1919 előtti magyarországi publikációk leírásában megadott névalak is: Polányi 1919 előtt hosszú ó-val írta nevét, így jelentek meg írásai is — s regisztrálni is így kellett volna ezeket.

Semmitmondó a bevezetés is; igaz, a bibliográfiákban nem a bevezetés a fontos, hanem a leírt címanyag. Mégis, a sorozat többi köteténél nagyobb gond, érdemibb bevezető kellene.

A Polányi-bibliográfia egy új sorozat első darabja: e kezdeményt, mely személyi bibliográfiák megjelenésével kívánja bemutatni szociológusainkat, az első darab minden hibája-hiánya ellenére üdvözlönnünk kell.

L. A.

Sammler Fürst Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579—1666. Niedersächsische Landesausstellung in Wolfenbüttel. Ausstellungskataloge der Herzog-August-Bibliothek Nr. 227. Braunschweig 1979. 421 [2] l.